

ניצני הכרטוגראפיה העברית של ארץ-ישראל

מאת זאב וילנאי

תשריטים*) של הארץ מהמאה האחת-עשרה עד השש-עשרה. בהשוואה אל העמים האחרים, התחילו היהודים להתעניין במפתה של הארץ בתקופה מאוחרת מאוד. התשוקה לראות בצורה משורטטת ומוחשית את הרקע הגיאוגראפי של מאורעות המתוארים בתנ"ך, השפיעה על התעוררות הרצון בקרב יהודים להכין תשריטים ומפות של ארץ-ישראל. בעיקר נתכוונו לראות שלשה דברים במפות אלה: את תחנות נדודיהם של בני ישראל במדבר סיני ואת דרך התקרבותם אל ארץ כנען, כמסופר בתורה; את חלוקת הארץ לשבטים השונים, כמתואר בספר יהושע; ולבסוף—את גבולות הארץ והמקומות השונים על הגבולות האלה בקשר עם המצוות התלויות בארץ, וכן בירור מוחשי ומשורטט של ברייתות שונות הדנות בעניני הגבולות. בימי הביניים התחילו נראים לאט, לאט בספרות העברית תשריטים שונים של הארץ שנקראו בשם: "צורות"; בתקופה מאוחרת יותר קראו להם: "מפות". התשריטים האלה, ניצני הכרטוגראפיה העברית של הארץ, שמורים בספריות ובמוזיאונים שונים.

תשריטים בפירושו של רש"י. בפירושו של רש"י על התלמוד מובאים תשריטים אחדים של הארץ לשם בירור ברייתות שונות העוסקות בגיאוגראפיה של הארץ. בפירושו למסכת גיטין (ז', ע"ב), בתלמוד בבלי, מובא תשריט פרימיטיווי מאוד של עכו וסביבתה. תשריט זה בא להסביר את דברי החכמים: "היה מהלך מעכו לכזיב, מימינו — למזרח — הדרך טמאה משום ארץ העמים...; משמאלו — למערב — הדרך טהורה...; אמר אביי: רצועה נפקא... התשריט מציג את הרצועה המקשרת את עכו אל כזיב שכנתה. באותו דף של מסכת גיטין מובא עוד תשריט בפירוש רש"י להמחשת עניין שיליה וסביבתה. תפקידו של התשריט הזה להסביר, הסברה שרטוטית, את הפסוק המובא בברייתא זו: "הנה חג-ה' בשלו... אשר מצפונה לבית-אל מזרחה השמש למסלה העולה מבית-אל שכמה ומנגב ללבונה" (שופ' כ"א, י"ט). בתשריט מסומן מצבן של בית אל, שיליה, לבונה והמסילה העוברת על פניהן. בפירושו של רש"י למסכת עירובין (ס"א, ע"א) מובא תשריט פשוט של גדר-חמתן וסביבתן, אשר בעבר

(*) עתה נקבע ע"י הוועדה למונחי התיכניקה המונח תשריט לדבר-ציור משורטט. — המערכת.

הירדן מזרחה. תשריט זה מובא לשם הסברת דברי החכמים: "בני גדר יורדין (בשבת) לחמתן ואין בני חמתן עולין לגדר". התשריט מראה את מצבן של חמתן וגדר ואת דרך העליה ביניהן. תשריט של סביבה זו, שסיגנונו מוזר במקצת, מובא גם בדבריהם של בעלי התוספות לברייתא זו (1). בפירוש רש"י במסכת עירובין (נג, ב') מורא תשריט פשוט של מערת המכפלה בחברון.

תשריט בתשובת הרמב"ם. תשריט הארץ, המיוחס לרמב"ם (משנת 1177 בקירוב), מצורף לאחת מתשובותיו לתלמידו רבי אפרים הדיין מהעיר צור (ראה מס' 1 בביבליוגרפיה שבסוף הרשימה). רבי אפרים שאל את הרמב"ם בדבר הגבולות לשם בירור מצוות התלויות בארץ: "יורנו רבנו מה פירוש כל שהחזיקו עולי בבל מארץ ישראל ועד כזיב (מש' שביעי' ו', א'); אם היתה כזיב מקום ההתחלה שמשם מתחיל ארץ-ישראל או לא? — בתשובתו אומר הרמב"ם: "ההתחלה היא מאשקלון ותמצאו זה בגיטין בענין ארץ-ישראל. ואני אצייר לכם צורת ארץ-ישראל לארכה ולרחבה והמקומות הסמוכים לה. ומצורה זאת תבינו הכל. ראו הסביבות אשר הם מוזכרים בגיטין, למען תשכילו כל הדבר התלוי בצורת א"י מהחכמים ז"ל. וצריך לידע כי אמנה המוזכרת בשיר השירים היא הנקראת במשנה אמינס והיא הנקראת בברייתא סמנוס והיא הר בניאס וזו היא הצורה כולה. והנחל המוזכר במשנה הוא נחל מצרים בלי ספק. וכתב משה".

התשריט הוא פרימיטיבי ביותר. כולו עשוי קווים ישרים או שבורים. קביעת שמות המקומות מוזרה מאד, והערבוביה גדולה בסידורם. המערב למטה: "כל המקום הזה הים הגדול". מים התיכון נכנס כעין משולש לתוך היבשה, וזהו ציור של מפרץ, סביב כתוב: "זה לשון ים הנכנס בארץ". מקומו של הירדן וצורתו משונים מאוד. נחל מצרים רשום בשמאל, וצריך להיות בימין, היינו בדרום. "טורי אמנוס והיא אמנה" צריך להיות משמאל היינו בצפון, ולא מימין. שמה של עכו רשום לא במקומו הנכון. אלא מולה מסומנת רצועה מרובעת: "רצועה זה כלה ארץ". גם שמה של אשקלון מובא ובצדה כתוב: "בכל המקום הזה החזיקו עולי בבל". ארץ אדום נזכרת, וכן העיר רקם, ששמה מובא בספרות המשנה, ואשר ציינה, לדברי החכמים, את גבולה המזרחי של הארץ (מש' גיט' ו', א').

תשריט א' של המוזיאון הבריטי. בספרית המוזיאון הבריטי בלונדון, שמור דף ניר ועליו שני תשריטים של ארץ-ישראל, אולי מהמאה הארבע-עשרה אחר ספה"נ (ראה מס' 2 בביבליוגרפיה). האחד — צורת מרובע

(1) [ע' ש. קליין, תולדות חקירת א"י — ספריה לידיעת א"י ז'ח', עע' 45; 48 —

על הרמב"ם 143-144 — על ציוריהם של בעלי התוספות.]

מוארך לו. וכתוב בו: „הר ההר אינו הר ההר שמת בו אהרון, שהוא בדרומה של ארץ ישראל בקצה ארץ אדום, וזה צפונה והוא קרוי בלשון [ן] משנה: טורי אמנון. עליו שנינו במסכת גיטין: איזו היא ארץ ישראל ואיזו היא חוצה לארץ. כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולחוף, חוצה [ה] לארץ 1). ונתן התנא סימן באי הים שיש בים במקצוע צפוני מקצת [ו] בארץ ומקצת [ו] בחוץ 5. לפי שההר נכנס לתוכו, כל ההר [ים] משופעים והר ההר שופע ויורד לצפון ולדרום. משיפוע ולדרום — ארץ ישראל [ף], משיפועו ולצפון — חוץ 5. והר ההר אין זה שם ההר, אלא הר על גבי הר, כתפוח קטן על גבי תפוח גדול” (תנחומא חוקת יד, הוצאת בובר, סי' ל"ז).

על פני החלק המציג את הארץ בתשריט כתוב: „תוך תחומין הללו ארץ ישראל”. ועליו רשום: ארץ כנען. סביב בשוליים: ים המלח, ירדן, שפמה, וקרוב לו בקטע מיוחד בפינת המרובע: כנרת. ובשוליים: ארץ אדום, ובתוך משבצות: הר ההר, לבא חמת, צדדה, זפרון, מעלה עקריים. מעבר לקו בפנים המרובע הגדול רשום: נגב מעלה עקריים. למטה במשבצות מיוחדות: קדש ברנע, חצר אדר, נחל מצרים; צנה ונסב לכם הגבול ועבר צנה ויצא חצר אדר (במד' ל"ד, ד') (ראה ציור א').

על-יד תשריט זה, באותו דף, מובא עוד תשריט קטן, עשוי משבצות של קווים ישרים, במשבצת הקיצונה, משמאל, כתוב: ארץ כנען. למטה: ים הגדול. בתוך במשבצת כתוב: ירדן, ומלמטה לו שתי משבצות: ים המלח ואדום; מעל לירדן במזרח, משבצת ארוכה וכתוב בה: ערבות מואב סיחון, מתחתיה דרומה: מואב. מתחת למשבצת שכתוב בה כנען, נמצאות שלוש משבצות: דרום, נילוס, מצרים. ים הגדול מקיף סביב את כל התשריט הזה בצורת זוית כפולה, בצדה הימני, בדרום, כתוב: וילך ישראל במדבר ויסב את [ארץ] אדום ואת ארץ מואב (שופ' י"א, י"ח).

תשריט ב' של המוזיאון הבריטי. במוזיאון הבריטי שמור עוד תשריט אחד של הארץ ששורטט כפי הנראה במאה החמש-עשרה או השש-עשרה (ראה מס' 3 בכיבליוגראפיה). גם הוא עשוי קווים פשוטים ישרים

(1) ברייתא זו באה בשתי גרסאות:

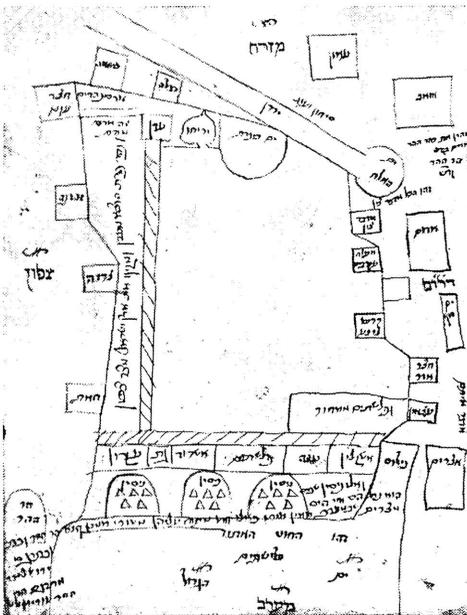
(א) תוספ' חלה ב', י"א:

איזו היא ארץ ואיזו היא חוצה לארץ? — כל ששופע ויורד מטורוס אמנוס ואילך — ארץ ישראל. מטורוס אמנוס ולהלן — חוצה לארץ.

(ב) בבלי גיט' ח', ע"א:

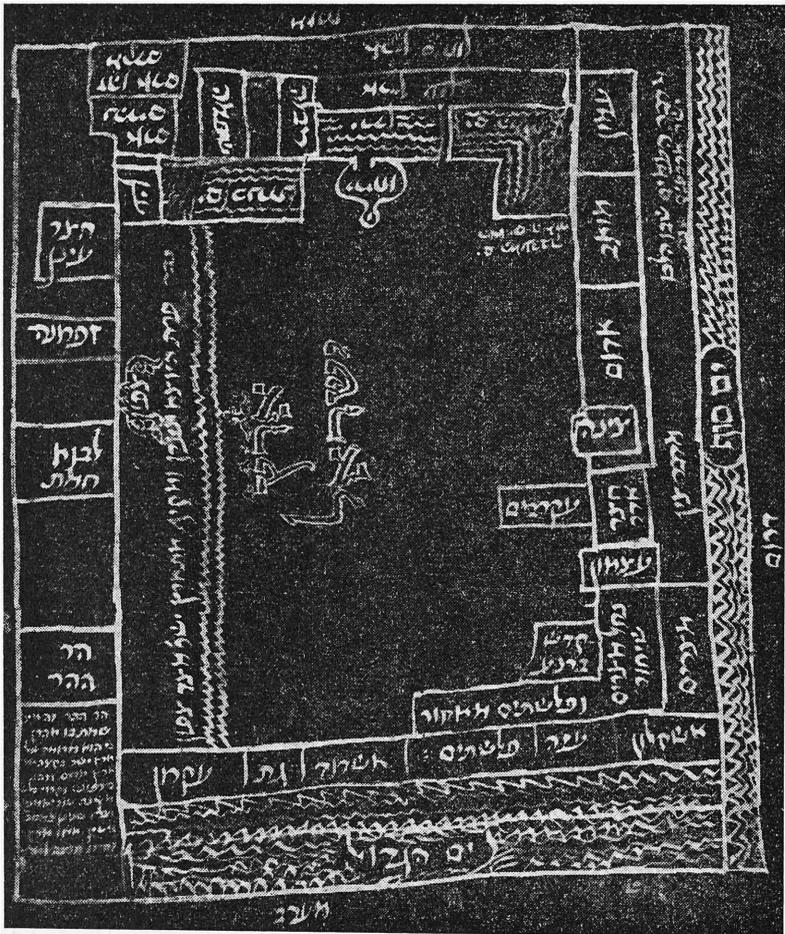
איזוהו ארץ ואיזוהו חוצה לארץ? — כל ששופע ויורד מטורי אמנון ולפנים — ארץ ישראל, מטורי אמנון ולחוף — חוצה לארץ.

(מתחת לקו המקשר את הר ההר בצפון, הניסין ועצמון בדרום). האות ח' בתיבה מתוח, פרושה ומתוחה על פני שטח גדול כאלו להראות כיצד החוט מתוח. על חוף הים מסומנות ערים ושמותיהן במשבצות, מדרום צפונה: אשקלון, עזה, פלשתים, אשדוד, גת, עקרון. מאחורי הערים אשקלון ועזה כתוב במשבצת מיוחדת: ופלשתים מאחור; מדרום לאשקלון: נילוס הוא נחל מצרים; מימין, כלומר מדרום, מסומן קו החוף הפונה מערבה ומעבר לו כתוב במשבצת: מצרים. ממזרח למשבצת זו מסומנים, בדרום: מדבר איתם וקו הנדודים של שבטי ישראל ותחנותיהם, ששמותיהן רשומים במשבצות: עצמון, חצר-אדר, קדש-ברנע, מעלה-עקרבים, מדבר-צין, דרומה למשבצות אלו: ים-סוף, אדום. בצד המשבצות של מדבר-צין כתוב: זהו הכל מדבר צין. סמוך לכתובת זו: ים המלח. בתשריט מסומן המקום שבו מת אהרן הכהן: אהרן מת בהר ההר, מרים בקדש. הר ההר קדש. אל ים המלח יורד הירדן בשני קווים מקבילים העולים באלכסון לשמאל, צפונה. על פני עבר הירדן כתובים שמות המלכים: סיחון ועוג, מאחוריהם מזרחה, הארצות: מואב, עמון. הירדן נוגע בים כנרת ומצפון לו מסומנת בעגול: יריחו; צפונית מזרחית לה מציינות שתי משבצות את מקומן של רבליה, שפמה. מערבה לאחרונה כתוב: ארם נהרים זה ארם מקדם. ומצפונה: חצר עינן. מצפון ליריחו מסומן מקומו של עדן, ונהר יוצא ממנו: נהר פרת היוצא מעדן ומקיף את ארץ-ישראל מצד צפון. לאורך הגבול הצפוני רשומים המקומות: חצר עינן, זפרנה, צרדה, חמת. ובקצה המערב מצפון: הר ההר (ראה ציור ב')

ציור ב'. תשריט של ארץ-ישראל
(תשריט ב' של המוזיאון הבריטי)

תשריט ברלין. בספרייה הפרוסית בברלין, שמור תשריט דומה לתשריט ב' של המוויאון הבריטי (ראה מס. 4 בביבליוגראפיה). תשריט זה משורטט בשינוי צורה במקצת ומתוספת שמות מקומות (ראה ציור ג'). עץ-פני השטח המרכזי כתוב: ארץ ישראל. ים הגדול, ים סוף, ים המלח, הירדן, ים כנרת ונהר פרת מסומנים בקווים משוננים (זיגזגיים) מקבילים, רמז לגלי המים. לאורך חוף ים הגדול (במשבצות מיוחדות): אשקלון, עזה, פלשתים; מעל לשתי המשבצות האחרונות כתוב: ופלשתים מאחור. בהמשך קו חוף הים מובאים במשבצות מיוחדות השמות: אשדוד, גת, עקרון. בדרום רשומות משבצות זו מעל זו: קדש ברנע, נחל מצרים שיחור, מצרים, עצמון, עקרבים, חצר אדר,

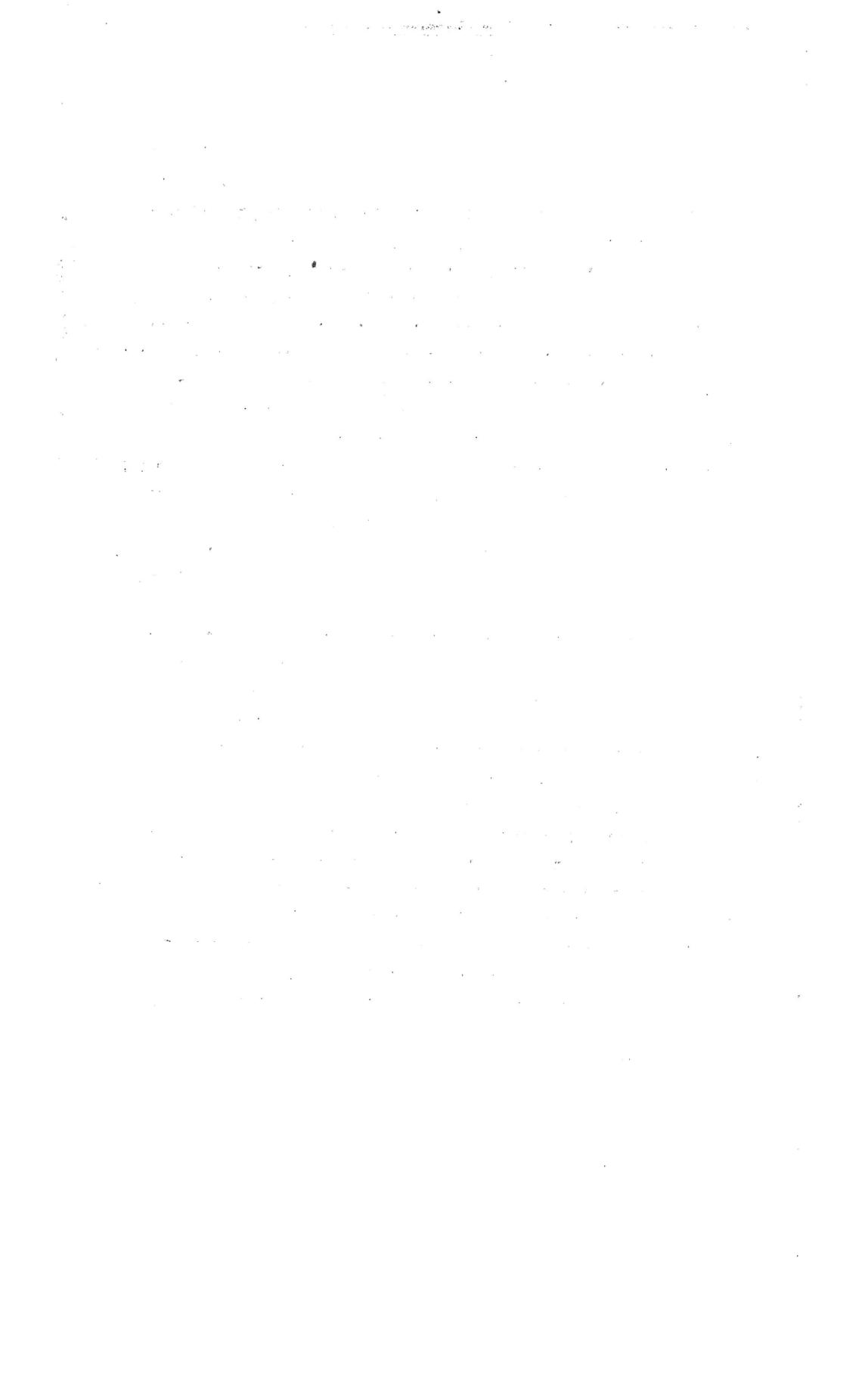
ציור ג'. תשריט של ארץ-ישראל (בספרייה הפרוסית בברלין)

צינה, אדום, מדבר צין, מואב, אמון, מדבר העמים שבו הלכו ישראל [אל] ארבעים שנה. במזרח משורטט ים המלח. ובצדו גם כתוב: ים הערבה הוא ים המלח. ים המלח נמשך צפונה: ירדן, ועל חופו עגול מיוחד ובו השם: יריחו. מעבר לירדן, בשתי משבצות מקבילות: ארץ עוג, ארץ סיחון. מצפון לירדן משבצת מיוחדת ובה: ים כנרת. מזרחה לה: ריבלה, שפמה. בין השתים — משבצת ריקה. אחרי שפמה — עוד משבצת ריקה, אחריה שתי משבצות זו על גב זו; באחת כתוב: ארם נהרים, ובשניה: זהו ארם מקדם. בצד הכנרת כתוב: עין. מהכנרת יוצא נהר המסומן בתשריט ועליו כתוב: נהר פרת היוצא מעדן ומקיף את ארץ ישראל [אל] מצד צפון. לאורך הגבול הצפון: חצר עינן, זפרונה, לבוא חמת, הר ההר. במשבצת מיוחדת ממערב לאחרונה כתוב: הר ההר זה אינ[ו] שמת בו אהרן כי הוא בדרומה של ארץ ישראל [אל] בקצה אר' (מיותר; הכותב החל לכתוב ארץ ונתקל בדופן התיבה, ע"כ לא גמר ובשורה שאחריה חזר וכתב תיבת ארץ במלואה) ארץ אדום. וזהו בצפונה וקרוב בלש[ו]ן משנה טורי אמנ[ה] ועליו שנינו במסכ[ת] גיטין: איזו ארץ ואיזה חוצה לארץ.

שני התשריטים האחרונים, של המוזיאון הבריטי ושל ספריית ברלין, דומים בהרבה, בסגנונם ובשמות המקומות הנזכרים בהם, לצורת ארץ-ישראל של ר' אליה מזרחי, שנדפס לראשונה בשנת רפ"ז — 1527 בפירושו הוא לפירוש רש"י. אפשר אולי לשער ששני התשריטים הנזכרים הם אך העתקה מהצורה של ר"א מזרחי (ראה להלן).

תשריט בכתב-היד של מסעי ר' משה באסוליה. בשנת תרפ"ב — 1522 ביקר בארץ יהודי איטלקי והשאיר לנו לזכרון תיאור מענין של ביקורו זה. קטעים ממנו נדפסו לראשונה בספר שבחי ירושלים, שיצא לאור בשנת תקמ"ה — 1785, בלי הזכרת שם התייר ובלא כל תשריט. יצחק בן-צבי פירסם מחדש (בשנת תרצ"ח — 1938) את פרשת נסיעתו של התייר הזה מכתב-יד השמור בירושלים (ראה מס' 5 בביבליוגרפיה). בן-צבי הוכיח, כי התייר האלמוני הזה הוא ר' משה באסוליה. לכתב-יד זה מצורפת מפה עברית של הארץ. כנראה לא באסוליה צייר או ערך אותה, כי יש הבדל בכתובים של שמות המקומות במפה ובגוף הספר. גם צורת הכתב בתשריט נראית שונה מגוף כתב-היד. כנראה מתארת המפה את גבולות הארץ לפי דבריו של אישטורי הפרחי בספרו "כתתור ופרח", שנכתב במאה הי"ד בארץ.

במפה זו, המשמשת דוגמא יפה לכרטוגרפיה העברית, מסומנים גבולות הארץ בקווים פשוטים. למטה — צפון, בימין — במערב. שמות הערים מובאים כמעט בעמודות. פה נזכרים 60 שמות מקומות, רובם מן התנ"ך, מיעוטם תלמודיים ואחדים ערבים. במערב על פני הים: ים הגדול, כתובה פעמים

הרב הפרופסור שמואל קליין ז"ל

ביום צאת חוברת זאת לאור נתייתמה משפחת חוקרי ארץ-ישראל, נתייתמנו כולנו.

אור ליום ב', י"ד בניסן ת"ש, נפטר נשיאנור' שמואל בר' אברהם צבי קליין, איש האשכולות, רב הפעלים וגדול התורה והמדע. בן 53 היה במותו. בשבוע שעבר עדיין עסק בעריכת חוברת זו. לפני שבועיים עדיין ביקר בחפירות בית-שערים, ופתאום נלקח מאתנו ומעבודתו הברוכה. עד ימיו האחרונים היה שקוע בעבודתו המדעית, בחיבור ספר "הגליל", אחד ממפעלי חייו הגדולים, בכתיבת תוספות ל"ספר הישוב", בעיבוד חומר למחקרים רבים, במילוי תפקידו כפרופסור באוניברסיטה העברית, כנשיא החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה וכחבר פעיל בוועדים שונים. המנוח התחיל את עבודתו המדעית בחקירת ארץ-ישראל עוד לפני סיום למודיו בבית המדרש לרבנים בברלין ובאוניברסיטה של היידלברג. שני מחקריו הראשונים—אחד בעברית ואחד בגרמנית—יצאו לאור בשנת הרס"ח. לאחר שנה יצא לאור ספרו Beiträge zur Geographie und Geschichte Galiläas שעם הדפסתו יצא שמו לתהילה בעולם המדע. באהבחו הרבה לארץ-האבות התמסר בכל לבו לחקירת הארץ, לחקר דברי-ימי-ישראל בארצו ולקביעת מקומותיהם של ישוביה הקדומים.

המנוח הצטיין לא רק בידעיה עמוקה ומקיפה של החומר ובשיטתו המדעית המובהקת בלבד, אלא במיוחד במקוריותו המופלאה. בכתיבו ידע למזג את החומר המפוזר ליצירה סינתטית אחת ולצאת מתוך הגבולות הצרים שהציגו לחקירת ארץ-ישראל חוקרי אומות העולם.

מכתביו המרובים נזכיר כאן רק את החשובים ביותר: מחקרים ארץ-ישראליים (Palästina-Studien), ארבעה כרכים, תרפ"ג—תרצ"ה; Jüdisch-Palästi- nisches Corpus Inscriptionum, 1920; תולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל, תרצ"ה; ספר הישוב, כרך א', ספר א', חרצ"ט; ארץ יהודה, ת"ש. עם ייסוד האוניברסיטה העברית נתמנה לפרופסור ולראש המכון לחקירת ארץ-ישראל. במשרה זו כיהן עד מותו והעמיד תלמידים רבים. המנוח היה בין מיסדי החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה ונשיאה החל משנת תרצ"ב. ביחד עם ה"ה ש. ייבין וד"ר ב. מייזלר ערך את רבעונו "ידיעות" ואת ה"ספריה לידיעת ארץ-ישראל", שבה נתפרסם ספרו "תולדות חקירת ארץ-ישראל". לא מעט מכוחותיו הקדיש להתפתחות שני המוסדות—האוניברסיטה העברית והחברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה. כמצבת זכרון ראשונה וצנועה תוקדש חוברת "ידיעות" הבאה לאישיותו ולמפעל חייו.

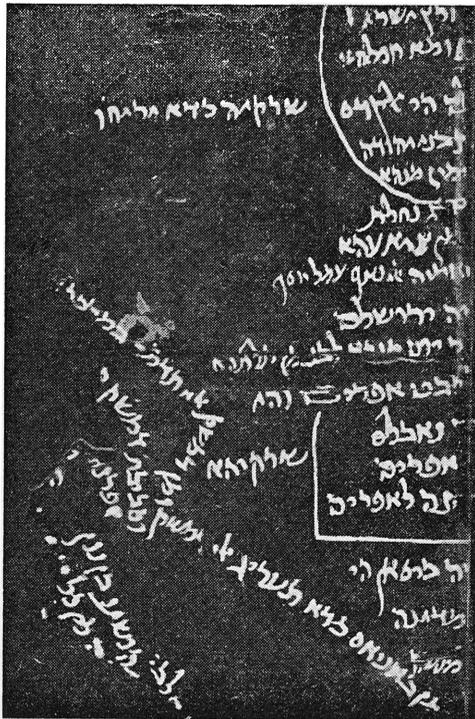
זכרו של ר' שמואל קליין ז"ל לא יישכח לנצח מלב חוקרי ישראל ההולכים בעקבותיו ומלב הישוב שנהנה מפרי מפעליו המדעיים והספרותיים.

יהי זכרו ברוך!

החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה
הועד המנהל

אחדות המלה: ניסין, היינו: איים. לאורך החוף, המסומן בקו פשוט, רשומות הערים: אשקלון, יפה (צורתו הערבית של השם: יפו), בית חורון והוא קאקון; זהו אינו נכון. מקומה של בית חורון ידוע היטב, בימינו הכפר הערבי בית-עור. קאקון נמצאת בשרון, והיא כפר ערבי גדול. על החוף רשום: חצור והיא אלקסריאה. היהיה הזה חשוב מאד להכרת מקומה הנכון של אותה חצור הנזכרת פעמים אחדות כישוב יהודי בכתבי הגניזה: במכתב אחד משנת 1080 וכיו"ב (ראה J. Mann, *The Jews under the Fatimids* in *Egypt and Palestine II*, p. 199); גם אחריו בשנת 1216 מזכיר אותה: "נסעתי מצור ועד חצור" (תחכמוני, הוצאת קמינקא, ע' 202). החוקרים לא הסכימו כולם על זיהוי מקומה הנכון של חצור זו. פרופ' קליין מזהה אותה עם רפח אשר בדרום, אולם דבר זה לא יתכן, כי רפח נקראה כך גם בתעודות הגניזה (מאן, בספרו הנ"ל ב', ע' 71). אף רבי תנחום ירושלמי, בערך בשנת 1260, כבר הזכיר זיהוי זה בפירושו הערבי לספר יהושע: "חצור היא קיסריאה" (הוצאת הארבריקער, ע' 27). בימי הביניים קראו היהודים או השמרונים לערים שונות בארץ ובארצותיה השכנות בשמות תנכיים, שבעצם אין להם כל קשר לערים הללו. כן: חצור — קיסריה, סוכות — אלעריש, גת — רמלה, גרר — אשקלון. בסוריה: סינים — טריפולי, ארם-צובא — חלב (אלפו); במצרים: נוא אמון — אלכסנדריה, גושן — רשיד, כפתור — דמיאט (כפי שרשום בתשריט הנידון בזה). המפה המובאה בכתב-יד באסולה מתוארת בפרוטרוט במאמריהם של נ. ש. ידעיות ו' (תרצ"ט), ע' 86, ושל ד. בנבנשתי, שם, עע' 115 — 123; וראה גם ז. וילנאי, מוסף דבר, גל' 4033.

תשריט בית-המדרש לרבנים בניו-יורק. בספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק (אוסף אדלר) שמור דף ניר (10 + 16 ס"מ) קטוע מכל עבריו, ועליו רשימה של שמות מקומות ונחלות שבטי ישראל בארץ (ראה מס' 6 בביבליוגרפיה). המחבר רשם לפניו מקומות בארץ לפי מצבם הגיאוגרפי ומקומן של נחלות השבטים (ראה ציור ד') על-פני התשריט קו אחד מעוגל, וקרוב לקצהו למטה קו בצורת זוית. חלקה הימני של הרשימה חסר ונשארו רק סופי מלים קטועות. גם חלקה השמאלי קטוע. השמות מובאים בצורתם העברית ובחלקם גם בצורתם הערבית: אלקדס — ירושלים, נאבלס — שכם, ביסאן — בית שאן, באניאס — דן. הבאור הוא בערבית. בכתב עברי. רוב שמות המקומות כתובים בטור אחד, אחדים בקוים מעוגלים ובאלכסון, להראות את כיוניהם של המקומות האלה. מלמעלה למטה כתוב: ארץ ישראל / ... חולאה (סביבה) / [ירוש]לם הי אלקדס / [נחל]ת בני יהודה, [בנ]ימין מנהא (היינו: ממנה). חמש שורות אלה מוקפות רבע עגול. בצד כתוב: שרקה[א] מדא יריחו (היינו:

ציור ד'

תשריט ארץ ישראל ושכנותיה
(בספרייה של בית המדרש לרבנים
בניו-יורק)

ממזרחה תחום יריחו. מתחת לקו העקום: [...] יג נחלת / מן ... עהא (?) / ...
מנה[א] ? אלאי נצף עמל יוסף (היינו: ממנה ? אלאי חצי מחוז יוסף) / ... יה
ירושלם / ... [אח]ד יום מנהא לבנימן (אולי התרגום: יום אחד ממנה לבנימין)
... תהא / [ש]בט אפרים והי / ... נאבלס (שכם) / ... אפרים / ... זה (?) לאפרים.
שלושת השמות האחרונים מוקפים זוית. בצד כתוב: שרקהא (היינו: למזרחה).
למטה מקו הזוית כתוב: ... יה ביסאן (= בית-שאן) הי / ... מדינה (היינו: היא
... עיר גדולה) / ... מנשה ... ? / ... בצד כתוב: מן באניאס מדא תעריג אלאי דמשק
(היינו: מהעיר באניאס קצה ? הנטייה אל דמשק) / ומן דמשק אלאי תדמר (?)
(היינו ומדמשק לתדמור) במדבר: / וסביבת דמשק (?) / ... זפרנה ... וחלב: ...
היושע בן נון / ... מן כל ...

תשריטו של אליה מזרחי. התשריט העברי הראשון של הארץ.
שנדפס בספרות העברית הוא של אליה בן אברהם מזרחי (רא"ם) — רבה
הראשי של תורכיה בקושטא. הוא התענין בתכונה ובחכמת החשבון ופרסם
ספרים במקצועות אלה. בתוספת פירושו על פירוש רש"י לתורה (ספר במדבר,
לפרשת מסעי) הוא מביא תשריט מענין של הארץ (בקירוב בשנת ה' רפ"ג —

1523 אחר ספה"נ). הוא אומר „כף דבריו (של רש"י) מבוארים לכל מעיין בצורה הזאת“, והיא דומה בהרבה לתשריט א' של המוזיאון הבריטי או לתשריט של הספרייה הפרוסית בברלין. אולי תשריטו של מזרחי שימש מקור לשני התשריטים ההם כפי שכבר נזכר לעיל.

התשריט של אליה מזרחי מענין בצורתו הפרימיטיביות; הוא בנוי קווים ישרים, המקבילים ברובם האחד לשני. באמצע כתוב ארץ ישראל. למטה, במערב: ים הגדול. לחופו: ארץ פלשתים. בין א"י למצרים: נחל מצרים הוא נילוס, המתעקם ויורד אל הים הגדול. לכל אורך הצורה, בימין: ים סוף. בין נחל מצרים וים-סוף רשומים השמות: חצרים, רעמסס, סכות, איתם, מדבר העמים, קדש ברנע, עצמונה, אדום, חצר אדר, צינה, מעלה עקרב[ים]. מדבר צין. ים-המלח מתחבר אל ים-סוף. ממנו נמשך הירדן בשני קווים מקבילים העולים מעלה. הירדן נוגע בים-כנרת. ממזרח לים-המלח ולירדן מסומנות: ארץ אדום, ארץ סיחון ועוג. מעבר מזה של הירדן: הרבלה, שפמה, חצר עינן. ממנה מערבה לאורך הגבול הצפוני — בשמאל הצורה, מסומנים מקומות ששמותיהם נתונים במשבצות מיוחדות: זפרונה, צרדה, לבא חמת, הר ההר, הנמצא על חוף ים הגדול.

תשריט זה הועתק, בקירוב בשנת שמ"ח — 1588, על-ידי שמעון בן יצחק אושנבורק בספרו „דבק טוב“. המחבר מעיר „והא לך הציור ולא כמו שהוא מצויר בדפוס המזרחי, כי נפל בו טעות ע"י המדפיס“. למעשה העתיק את הציור כמו שהוא, אלא הוסיף בו, בנקודות, את דרך נדודי ישראל במדבר. בספרו נדפס גם תרשים קטן של ירושלים ובית-המקדש. אמנם הרדב"ז, במאה הט"ו אחר ספה"נ כתב על הציור של מזרחי: „ואין לתפוס עליו, לפי שהוא צייר מה שלא ראה“. תשריטו של מזרחי הובא, בתרגום אנגלי, ע"י תומאס שאו, פרופסור למדעי המזרח במכללת אוקספורד, בספרו: „נסיעות או הסתכלויות“, שיצא לאור בשנת 1738 אחר ספה"נ. המחבר ביקר בשנת 1722 בארצות המזרח וגם בארץ ישראל (ראה מס' 7 בביבליוגרפיה).

ביבליוגרפיה של תשריטי ארץ-ישראל.

- 1) תשריט של הרמב"ם: מצורף אל תשובה משנת תקל"ז (1177), שמור בספריה הממלכתית בקופנהאגן, כתב-יד ששפורטאש (סימונסען A) סימן י"ג, דף 10 ב', נדפס ע"י מרדכי תמה: עאר הדור (תקב"ה) דף ב', ע"ב, שאלה ד' — JQR 540 (1899), p. XI; ראה: א. ח. פרימן, תשובות הרמב"ם (תרצ"ד), ע' 311.
- 2) תשריט א' של המוזיאון הבריטי: G. Margoliuth, *Hebrew and Samaritan Manuscripts* (1905), No. 534 (Harley 5529, fol. 18 a).
- 3) תשריט ב' של המוזיאון הבריטי: G. Margoliuth, *Op. cit.* III (1915), No. 1080 (Add. 27128, fol. 83 a).

- 4) תשריט של ספרית ברלין: M. Steinschneider, *Handschriften-Verzeichnisse der königlichen Bibliothek zu Berlin, Hebräische Handschriften* (1878), S. 5, No. 14, Ms. Or. fol. 121, Bl. 134 a.
- 5) משה באסולה, מסעות ארץ-ישראל, הוצאת יצחק בן-צבי, ירושלים, תרצ"ה, ספרית החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, כרך י"א. התשריט וכל כתב-היד, נמצאים בידי רבי יצחק בדהב בירושלים.
- 6) תשריט בספרית בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק: *Catalogue of Hebrew Manuscripts* (1921), p. 85, No. 3439.
- 7) אליה מזרחי: צורת ארץ ישראל. מובא בפירושו לספר במדבר, פרשת אלה מסעי. יצא לאור לראשונה בשנת רפ"ז — 1527 בוויניציאה. הועתק בשינוי קל בספר דבק טוב, ביאורים על פירוש רש"י מאת שמעון בן יצחק אושנבורק, הוצאה א', ה' שמ"ח — 1588, ויניציאה; והוצאות רבות אחרות. כן נדפס התשריט הזה בפירושו של חיים ישעיהו כהן לספר תהלים בקונטרס, "זר והב", ע' קכ"ו; ובשנויים אחדים בספרו "תשועות חיים" (תרס"ו), ע' 76.
- T. Shaw, *Travels or Observations* (1738), p. 537.

יהודי כיברי¹ בארץ-ישראל בסוף התקופה הערבית מאת י. ברסלבסקי

במאמרי הישוב היהודי בכיבר² עמדתי על תפוצות יהודי כיבר במאות ה'–הי"א במצרים ובבבל, והוכחתי את מציאותם גם במולדתם הקדומה כיבר

1. לפי כללי הטרוסקריפציה, הנהוגים עתה, חייבים היינו לכתב ח'יבר, אולם כמה טעמים מחייבים את הכתיב המקובל בתעודות הגניזה ואצל ר' בנימין מטודילה: א. במאמרי הישוב היהודי בכיבר, ציון, טבת תרצ"ו, ע' 148, הערה 1, הראיתי, כי לפי יאקות, כרך ב' ע' 504, מוצא השם כיבר הוא עברי ופרושו "מבצר". בבחינה אטימולוגית קשה למצא את השרש העברי של השם ושאלתי אז אם אין לראות בשם הזה סרוס קל של המלה "כביר", או כיוצא בה. והנה יש להוסיף כי השתלשלות השם כיבר מן המלה העברית כביר תתכן אם נאמר כי היא בת הזמן, בו לא הבדילו בין כ' דגושה וכ' רפויה ובטאו את שתיהן כאות היונית χ. (לדעת קאהלה היה כן בתקופת הנקוד הא"י, ראה: *Die Masoreten des Westens* S. 49) ב. בימי ר' בנימין מטודילה ראו בשם בני כיבר את בני רכב. יהיה יחסנו אל הדעה הזאת אשר יהיה, עם הכתיב כיבר אנו מטשטשים את חותמו של השם ומושגו המקובל בימי הביניים. ג. בפרסומי הגניזה בלשון העברית נוהגים למסור את השמות ככתבם, מבלי שים לב לטרוסקריפציה ולכלליה, ואכן אם "נתקן" כל שם נטשטש את צורתו ונקשה על סודרו במפתחות השמות. כשם שאנו חייבים לכתוב כל פה בן אברהם (ולא ח'לפה בן אברהם), משום שכן הוא הכתיב בתעודת הגניזה הנדונה להלן, כן חייבים אנו לכתוב גם בשם הפרטי כיבר בכ' ולא בח' ולשמור על צורתו המקורית.
2. ראה ציון, טבת תרצ"ו, ע' 148–184.